

DRUKI EWANGELIARZY PEŁNYCH W TRADYCJI WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIEJ

Słowa kluczowe: cyrylica, stare druki, ewangeliarz, aprakos, lekcjonarz pełny, Chri-staki Pawłowicz

Próba wpisania rozważań o cerkiewnosłowiańskich księgach, zawierających tekst Dobrej Nowiny, w tegoroczny temat konferencji *Cerkiew a asymilacja – swój i obcy* może wydać się dość dziwna. Ewangelia jest bowiem księgą o szczególnym znaczeniu w życiu liturgicznym Kościoła prawosławnego, odczytywaną prawie każdego dnia, a niekiedy nawet kilkakrotnie, podczas różnych nabożeństw cyklu dobowego. Cały czas znajduje się ona na antyminsie – niezbędnym do sprawowania Boskiej Liturgii. Ewangelia uobecnia Słowo Boże w Kościele. W takim kontekście trudno jest mówić o *obcości* Ewangelii Cerkwi, czy o jej asymilacji przez Kościół jako czymś początkowo obcym. Jedynie w przypadku uwzględnienia niektórych form typologicznych tej księgi i w określonym momencie historii Cerkwi wśród Słowian rozważania o Dobrej Nowinie w kontekście „swój i obcy” wydają się uzasadnione.

Zarówno w słowiańskiej, jak i greckiej tradycji liturgicznej znanych jest kilka typów ksiąg, zawierających tekst Dobrej Nowiny. Wśród nich można wskazać dwa najważniejsze. Są to¹: tetraewangelie – zawierające tekst czterech ksiąg, ułożonych w powszechnie przyjętym porządku – oraz lekcjonarze (zwane w tradycji słowiańskiej aprakosami) – zawierające podzielony na perykopy tekst ewangeliczny, ułożony zgodnie z porządkiem czytań roku cerkiewnego. W zależności od zastosowanego rodzaju liturgicznego podziału tekstu (częściowy lub pełny) i liczby perykop ewangelicznych (na wszystkie dni tygodnia lub tylko soboty i/lub niedziele) wśród tetraewangelii i lekcjonarzy wyróżnia się kilka podtypów.

O popularności tetraewangelii lub lekcjonarzy z tekstem Dobrej Nowiny w najstarszym okresie słowiańskiej tradycji – tzn. rękopiśmiennej – świadczyć mogą współcześnie zachowane² manuskrypty. W przygotowanym przez Lidzię P. Żukowską³ wykazie rękopisów

¹ Szerzej zob. J. Ostapczuk, *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu Paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*, Warszawa 2010, s. 21–148.

² Nie można zapominać, że do dziś nie zachowały się wszystkie rękopisy. Część z nich została utracona bezpowrotnie.

³ Л. П. Жуковская, *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, Москва 1976, s. 355–366. Zob. także А.А. Алексеев, *Греческий лекционарий и славянский апракос*, [w:] *Litterae Slavicae Medii Franciscio Venceslao Mareš Sexagenario Oblatae*, red. J. Reinhart (Sagners Slavistische Sammlung, Bd. 8), München 1985, s. 11; *Евангелие от Иоанна в славянской традиции (Novum Testamentum Palaeoslovenice I)*, изд. подгот. А.А. Алексеев, А.А. Пичхадзе, М.Б. Бабицкая и др., Санкт-Петербург 1998, s. 17 (I paginacji).

datowanych na XI–XIV wiek, obejmującym 500 zabytków, jedną połowę stanowią tetry, zaś drugą połowę lekcjonarze. Dopiero przesunięcie tych granic, w górę lub dół, umożliwiła wskazanie pewnych zmian w popularności jednego lub drugiego typu ksiąg. Wśród XI–XIII-wiecznych zabytków dominują aprakosy – na 29 datowanych na ten okres czteroewangelii przypadają 73 lekcjonarze⁴. Natomiast wśród XV-wiecznych rękopisów dominują już tetraewangelie – na 112 datowanych na ten okres aprakosów przypada 279 tetraewangelii⁵. Lekcjonarze, które były popularne w najwcześniejszym okresie słowiańskiego piśmiennictwa, z czasem – zwykle wskazuje się na poł. XIV – pocz. XV wieku⁶ – zaczęły być wypierane przez tetraewangelie. Tendencja ta znalazła odzwierciedlenie w cyrylickich starych drukach z tekstem Dobrej Nowiny. Po raz pierwszy tetraewangelie wytłoczono w 1512 roku w Tırgowiście (współczesna Rumunia), a do 1800 roku wydrukowano ich aż 120.

W I poł. XVI wieku tetry tłoczono wyłącznie w serbskiej i bułgarskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego⁷. Po raz ostatni stary druk tetraewangelii serbskiej redakcji ukazał się w 1562 roku (w Mrkšinej Crkvi), zaś w bułgarskiej – 21 lat później – w 1583 roku (w Sebeş lub Braszowie)⁸. Stare druki tetr we wschodniosłowiańskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego drukowano już w znacznie dłuższym okresie – począwszy od 1553 roku – kiedy to w Moskwie (w roku 1553/1554) ukazało się tzw. *укоширифтное евангелие* – do 1800 roku, a więc przez prawie 250 lat. W XVII i XVIII wieku – wraz z rozwojem techniki drukarstwa – tetry tłoczone były znacznie częściej aniżeli w XVI wieku. Dlatego też zdecydowana większość cyrylickich starych druków tetraewangelii – tzn. prawie 110 ze 120⁹ – to księgi zawierające tekst Dobrej Nowiny we wschodniosłowiańskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego.

Stare druki zawierające tekst Ewangelii razem z innymi księgami staro- i nowotestamentowymi (w jednym lub kilku woluminach), tzn. Biblię i Nowy Testament (niekiedy również z księgą Psalmów) wydrukowano odpowiednio 18 i 51 razy¹⁰.

W świetle przedstawionych informacji i w kontekście tematu konferencji – „swój i obcy” – zrozumiałe jest zainteresowanie tylko raz wydrukowaną do 1800 roku księgą zawierającą tekst wyłącznie¹¹ Dobrej Nowiny, podzielony na perykopy i ułożony

⁴ Рог. *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв.*, Л.П. Жуковская, Н.Б. Тихомиров, Н.Б. Шеламанова, Москва 1984.

⁵ А.А. Алексеев, *Текстология славянской Библии (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge, Reihe A.: Slavistische Forschungen, t. 24)*, С-Петербург 1999, s. 22.

⁶ С.Ю. Темчин, *Происхождение аномальной нумерации чтений после Пятидесятницы в сербском полноапракосном евангелии № 8 Хиландарского Монастыря*, [w:] С.Ю. Темчин, *Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne, t. 5)*, Kraków 2010, s. 141; i *Структурные особенности кодекса Тп-14, содержащего Саввину книгу*, [w:] С.Ю. Темчин, *Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne, t. 5)*, Kraków 2010, s. 76.

⁷ Serbskie i czarnogórskie tetraewangelie drukowano w serbskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego, zaś moldawskie i wołoskie w bułgarskiej.

⁸ O tych tetraewangeljach zob. А.А. Гусева, *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог*, Москва 2003, s. 137–138 (nr 24) i 674–675 (nr 90).

⁹ Opracowany na podstawie 29 publikacji (głównie katalogów). Spis tetraewangelii drukowanych cyrylicą od XVI do końca XVIII wieku zob. J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich*, Warszawa 2013, s. 137–148.

¹⁰ J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 148–153.

¹¹ Do 1800 roku lekcjonarze drukowano jeszcze trzykrotnie. Były to jednak apostoły-ewangeliarze niedzielne, czyli księgi zawierające oprócz perykop z Ewangelii również czytania z Apostoła. Szerzej o nich: J. Ostapczuk,

zgodnie z porządkiem czytań roku cerkiewnego. Jest to ewangeliarz pełny, który ukazał się w drukarni Ławry Peczerskiej w Kijowie w 1707¹² roku: *Євѣліе или бл҃говѣствованіе г҃ѣ да б҃га и сп҃са ншѣгѣу Іиса Хр҃та [...] в сѣѣн велнкѣн чѣдотворноѣ лаврѣк печерѣскѣн Кіевскѣн [...] Первоѣ сицевѣлымъ составленіемъ изда сѣа [...] дѣлѣ. мѣѣа марта*. Został on wydrukowany na 318 kartach określanych mianem „aleksandryjskiego liścia”¹³. Ewangeliarz ten z oprawą ma wymiary 60 cm na 45 cm¹⁴. Z tego też powodu niekiedy określany bywa jako „розкішне на престольне Євангеліе”¹⁵.

Geneza jedynego w historii cyrylickiego drukarstwa ewangeliarza pełnego nie jest związana z kijowskimi, moskiewskimi, wileńskimi, lwowskimi (czy innymi) drukarniami, które niekiedy przedrukowywały tłoczone wcześniej lub w innych miastach księgi, ani ze znajdującymi się w tych ośrodkach centrami religijnymi. Z przedmowy¹⁶ do Ewangelii kijowskiej, której autorem jest archimandryta Ławry Peczerskiej Jozafat Krokowski, dowiadujemy się, że geneza jedynego starego druku ewangeliarza pełnego związana jest ze św. Górą Atos¹⁷. Stamtąd został przywieziony i przekazany w prezencie hetmanowi Iwanowi Mazepie rękopis Ewangelii, wykorzystany następnie przez kijowskich drukarzy za wzór: *Нѣкїй ѿ Всеч҃тныѣ Афѣнскїа сѣ҃лыа Горы Архїма҃дрїтѣѣ, сицевѣю Євѣліа Книгѣ написа҃нѣю, [...] в Дарѣ принесе [...] Гетманѣ [...] ІОАННѢ МАЗЕПѢ [...] та КНИГѢ НОВАГѢ ЗАБѢТѢА, ѿ сѣ҃лыа Горы Афѣнскїа, в Дарѣ принесеннаа*. Jedyne stary druk ewangeliarza pełnego ukazał się z polecenia hetmana Mazepy i błogosławieństwa metropolity Warlaama Jasińskiego¹⁸:

Starodruki cyrylickich lekcjonarzy w świetle cerkiewnosłowiańskiej tradycji, „Rocznik Teologiczny”, nr 53 (1–2), 2011, s. 87–106; *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 155–168; *Cyrylicki apostoł-ewangeliarz niedzielny z Drukarni Brackiej w Łucku (1640 r.)*, „Rocznik Teologiczny”, nr 57 (2), 2015, s. 169–202; abp Jeremiasz (Jan Anchimiuk), J. Ostapczuk, *Tradycja liturgiczna w starych drukach cerkiewnosłowiańskich apostołów-ewangeliarzy niedzielnych*, [w:] *Dawna cyrylicka księga drukowana: twórcy i czytelnicy*, „Latopisy Akademii Supraskiej” 7, red. M. Kuczyńska, Białystok 2016, s. 9–20.

¹² Niekiedy błędnie podaje się rok 1706 (np. B. Ю. Сичинський, *Архітектура в стародруках* (Збірки Національного Музея у Львові), Львів 1925, s. 14–15 (por. O. В. Сіткарьова, *Успенський собор Києво-Печерської Лаври*, Київ 2000, s. 49) lub 1703 (B. В. Недяк, *Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах*, Київ 2004, s. 942).

¹³ Powierzchnia kart wynosi 60x42 cm, przedstawienie Ewangelisty Jana (f. 3v) 44x35 cm, zaś ozdobna ramka (z umieszczonym wewnątrz) tekstem 44x35 cm (B. В. Недяк, *Україна – козацька держава...*, s. 942).

¹⁴ Ф. І. Тітов, *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка предмов до українських стародруків* (Українська Академія Наук, Збірник Історично-Філологічного Відділу, t. 17; Przedruk: *Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven*, t. 16. Hrsg. H. Rothe, Köln–Wien 1982), Київ 1924, s. 480; М. М. Кубанська-Попова, *Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XVI–XVIII ст. Каталог*, Київ 1971, s. 42 (nr 76 i 77).

¹⁵ Я. Ісаєвич, *Культура в Україні останньої третини XVII – перших десятиліть XVIII століття: видавничі осередки й друкарні*, [w:] *Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століття*, науковий збірник, упор. І. Я. Сковчиляс, ред. кол. Я. Дашкевич, О. Купчинський, І. Сковчиляс, А. Фелонюк, Львів 2011, s. 136.

¹⁶ Pełny tekst wstępu zob. Ф. І. Тітов, *Матеріали для історії книжної справи...*, s. 475–480.

¹⁷ Е. Остапчук, *„Та книга Новаго Завета от святых горы Афонския в дар принесенная...”: о единственном старопечатном полном Евангелии-апракос (1707)*, [w:] *Афон и славянский мир. Сборник 3* (Материалы международной научной конференции, посвященной 1000-летию присутствия русских на Святой Горе, Киев, 21–23 мая 2015 г.), Святая Гора Афон 2016, s. 299–310.

¹⁸ Т. Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»*, перекл. Ю. Мицик, Київ 2013, s. 173; С. Павленко, *Іван Мазепа*, Київ 2003, s. 244.

изъви Настолащелъ своемъ Пастыреви [...] Первопрѣтолноу Превѣщенноу Архїепѣлу Митрополитѣ Киевскомъ, Галицкомъ, и Всеа Малыя Русси, Варлаамъ Исинскомъ [...] и ѿ него испросивъ бл҃женїе [...] врѣчи лии недостойноу Архимандритѣ Печерскомъ з Братїєю да бы, та Книга [...] в Обители Гѣо-Печерскои [...] со дсмотренїемъ напечатана была.

Forma tekstu Dobrej Nowiny charakterystyczna dla ewangeliarzy – popularnych w pierwszych wiekach słowiańskiego piśmiennictwa – na początku XVIII wieku była już zupełnie obca duchowieństwu, mimo że posługiwanie się lekcjonarzami w życiu liturgicznym Kościoła jest znacznie prostsze aniżeli tetraewangeliami. Zauważył to – po zapoznaniu się z ofiarowanym mu przez mnichów atoskich rękopisem lekcjonarza – sam hetman Mazepa i poinformował o tym fakcie metropolite: *первѣе оубѣ самъ разсѣди оугоднѣю быти вещь [...] изъви [...] своемъ Пастыреви [...] Варлаамъ Исинскомъ*.

Fakt reprezentowania przez kijowski druk obcej wschodniosłowiańskiej tradycji liturgicznej księgi Ewangelii i informacje o nietypowym układzie tekstu Dobrej Nowiny uwzględniono w *Przedmowie*:

такъ таковыи состроенїемъ, чтѣт са Еѿліа в Обителехъ Гѣыа Яѿнскїа Горы, и в прочїихъ Обителехъ и Градѣх [...] в сен оубо Книзѣ Еѿлскои не такъ, какъ в обычныхъ прежде оустроеныхъ, оберѣтаеца Начало ѿ Матѣеа [...] но здѣ оуже прїемлютъ Начало свое Еѿліа, ѿ Іуанна (понеже ѿ Воскрсенїа Хрѣтова начинают са) такъ и напечатана са: В началѣ бѣ Слово: и прочаа. И ѿ свѣтлыхъ Воскрсенїа Хѣа дни идѣтъ чиноуъ своиуъ по Іуаннѣ, Матѣеи, Марко, Лѣва, без всакаго в зачалѣ и Еѿлистѣ препатїа [...] в Ней Сеѣдницы чрезъ весь Годъ, ко Праздничноу токми и ко Повседневному чтенїю Еѿліа расположены сѣтъ, а не Всецѣлоу Еѿліе, Тѣпомъ Изъбраженнѣ естѣ.

Drukarze byli świadomi konsekwencji wydania tekstu ewangelicznego w formie, która była już obca duchowieństwu. Dlatego też zawczasu uprzedzili oni odbiorców druku i zapewnili ich o kanoniczności takiego układu tekstów Dobrej Nowiny: *сію новозданнѣю [...] доброхотнѣ Читателю видаши и прїемлющи Еѿлскѣю Книгѣ не почѣдиса [...] къ чтенїю Еѿліи, новыиъ шобразомъ, ни в чемъ же Цркви сѣои Православной противнымъ расположенной, извѣстенъ вѣди*. Drukarze obawiali się dystansowania się odbiorców od nieznanego im formy Ewangelii: *бл҃гочестивыи и доброхотныи читателю, любезнѣ прїими новозданнѣю сію Книгѣ*.

Posługiwanie się tetraewangeliami w praktyce liturgicznej przez księży wiąże się z pewnymi niedogodnościami. Widoczne są one w przypadku lektury złożonych perykop ewangelicznych, które mogą się składać z dwóch¹⁹, trzech²⁰ lub nawet pięciu²¹ fragmentów pochodzących z różnych ksiąg Ewangelii. Najlepszym przykładem takiej perykopy jest czytanie na nieszporach w piątek Tygodnia Męki Pańskiej, składające się z fragmentu Ewangelii Mateusza 27,1–38, Łukasza 23,39–43, ponownie Mateusza 27,39–54, Jana 19,31–37 i raz jeszcze Mateusza 27,55–61. Oznacza to, że

¹⁹ Np. perykopy: J 7,37–51 i 8,12 (święto Pięćdziesiąticy).

²⁰ Np. perykopy: Mt 10,32–33, 37–38 i 19,27–30 (1. niedziela po święcie Pięćdziesiąticy); Mk 15,22, 25 i 33–41 (piątek tygodnia mięsopustnego).

²¹ Np. perykopa J 19,6, 9–11, 13–20, 25–28 i 30–35 (święto Podwyższenia Krzyża Pańskiego).

duchowni – korzystając z tetraewangelii – zmuszeni są szukać odpowiednich tekstów ewangelicznych w różnych częściach kodeksu. Z tym też związane są również inne niedogodności, które dotyczą takiego właśnie sposobu posługiwania się księgami. Zupełnie inaczej sytuacja wygląda w przypadku wykorzystywania przez duchownych w życiu liturgicznym lekcjonarzy. W taki oto sposób opisał to autor *Przedmowy* w *Ewangelii* kijowskiej:

в обычнѣ [...] Євѣлскѣхъ Книгахъ, Євѣліе Великаго Четвертка, Євѣліе на Воздвиженіе Чѣтнаго Крѣта, и нынѣ различныа чѣтѣ са мѣстами; Овамо велитъ чти, индамо же прѣстѣпи, или паки зри воспатъ: Тоєа ради вины, сѣтъ нѣкѣи [...] добрѣ ненаставлѣни, не токмо Црковѣ [...] снѣщають, но по невѣжестѣвѣ своємѣ, и прѣстоащинагъ людемѣ мѣрскимѣ совлазны нѣкогда наносатъ. Здѣ же прѣпатіи тѣхъ нѣсть, не сѣмни са, чти в конецъ впрѣдѣленіа, донелѣ же оуставъ Црковныи вершити повелѣватъ [...] Вредителѣнѣшо же паче єсть коснѣніе Чтеца, єгда ищетъ прѣстѣпки, превращеніе листѣвъ, гиваніе Книги, сѣмо и Овамо.

Autor *Przedmowy* do *Ewangelii* kijowskiej obiektywnie przedstawił nie tylko zalety, lecz również i wady lekcjonarzowego układu tekstu ewangelicznego. Wskazał on na okoliczności, w których aprakosy nie mogą być używane w praktyce liturgicznej Cerkwi:

по чинѣ Цркви [...] Обыкновеніе єсть в седмицѣ Великаго Поста Стрѣтнѣю в Храме Бжѣтвенномѣ, Четверо Євѣліе [...] чести владѣ, не расматраючи Неделнаго, Праздничнаго, и Повседневаго Євѣліи чтеніа : Сергъ ради са Новозданна Євѣлскаа Книга, не возможетъ к сицевомѣ оупотреблати са чтенію, [...] Такожде и шсовѣ Четверо Євѣліе читати хотѣщій, не возможетъ въ всецѣлоє Євѣліа чтеніе, сѣа оупотребити Книги.

Wydrukowany w Kijowie w 1707 roku ewangeliarz pełny był wykorzystywany w życiu liturgicznym Cerkwi. Świadczy o tym kilka zachowanych egzemplarzy, które przechowywane są w Muzeum Ławry Kijowsko-Pieczerskiej i w Muzeum Historycznym w Czernihowie²². Księgi te mają kosztowne, srebrne oprawy z drogocennymi, szlachetnymi kamieniami. Bogato zdobione *Ewangelie* leżały na ołtarzach świątyni i były wykorzystywane podczas nabożeństw.

Z punktu widzenia życia liturgicznego, układ tekstu ewangelicznego w lekcjonarzach ma wiele zalet i tylko – jak wskazał archim. Jozafat Krokowski – dwie wady. Mimo to stary druk kijowskiego lekcjonarza pełnego z taką właśnie formą tekstu Dobrej Nowiny nie został wykorzystany jako wzór dla kolejnych wydań księgi nie tylko w Kijowie²³, ale również w innych ośrodkach wschodniosłowiańskiego drukarstwa. Wydaje się on epizodem w historii cyrylickiego drukarstwa przed 1800 rokiem.

²² Я. Запаско, Я. Ісаевич, *Пам'ятки книжкового мистецтва, Каталог стародруків виданих на Україні*, кн. II, ч. I: 1701–1764, Львів 1984, s. 22 (nr 828); М. М. Кубанська-Попова, *Киево-Печерський державний історико-культурний заповідник*, 1971, s. 41–42 (nr 76 i 77); Ю. П. Ясіновский, *Друкарня і бібліотека Святоуспенської Унівської Лаври*, „Рукописна та книжкова спадщина України”, вип. 9, Київ 2004, s. 136–140; idem, *Євангеліє кийського друку 1707 року в Унівському Монастирі*, „Ковчег”, V, 2007, s. 331–334.

²³ Od 1720 roku w drukarni Ławry Pieczerskiej w Kijowie miały być zgodne z księgami wielkoruskimi za zgodą św. Synodu, zob. P. Chomik, *Synod rosyjskiej Cerkwi prawosławnej wobec drukarni Ławry Kijowsko-Pieczerskiej w latach 1720–1786*, [w:] *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, t. 4, Kraków 2009, s. 212.

Dominacja tetraewangelii wśród cyrylickich starych druków z tekstem wyłącznie Dobrej Nowiny nie uległa również zmianie w XIX²⁴ i XX wieku. W tym czasie – na przestrzeni 200 lat – ewangeliarze pełne zostały wydrukowane tylko dwa razy. Pierwszy i jedyny raz w XIX wieku ewangeliarz pełny został wydrukowany w 1854 roku w Moskwie: *Божественное и священное евангеліе сирѣчь книга божественнагѡ и священнагѡ новаго заветѡ. Напечатано въ москвѣ, въ синодальной типографіи, въ лѣто ѿ сотворенія мира 7236, ѿ рожѣтва же по плоти бѣга слова дѡица, индикта бѣ, мѣца апріліа*. Został on wydrukowany na 153 kartach i składa się z kilku części, m.in. karty tytułowej, przedmowy (1 karta), lekcjonarza (125 kart), 35 tablic²⁵ opracowanych przez – żyjącego w XVI wieku – Emmanuela Glizoniusza (ὁ Ἐμμανουήλ Γλυζώνιος) informacji o lekturze Ewangelii w roku liturgicznym, wykazu wersetów opuszczonych w lekcjonarzu, dat święta Zmartwychwstania Pańskiego w latach 1837–1988 czy erraty (2 karty).

O tym, że jest to oryginalne dzieło, stworzone zupełnie na nowo, świadczą następujące słowa *Przedmowy*:

Тѣмже и подемь трѣдѣ, расположихъ по радѣ всегѡ лѣта свѣтаа евангеліа, и приведохъ недобопотребительное священное евангеліе въ такоеъ, каковоъ видѣтсѡ, видѣ сирѣчь весьма оудобопотребительно составихъ е. Прибавихъ же при концѣ и ѣе таблицѣ манѣла глизоніа, преложивъ ихъ на нашъ славенскій ѡзыкѣ [...] по [...] таблицѣхъ и дрѣгихъ нѣждныхъ, прибавихъ наипослѣ и дрѣгю таблицѣ, содержащю вращеніе летъ [...] ста пѣтидесѣти двю, съ назначеніемъ пасхи коегѡждо лѣта, чтовоы не тревожали священницы дрѣгихъ книгѣ бо вѣрѣтеніе пасхи.

Świadomy znaczenia praktycznego swego dzieła i takiej właśnie formy tekstu ewangelicznego autor określa go mianem *висерѣь многоцѣнныи*.

W literaturze przedmiotu można znaleźć niewiele informacji dotyczących tego ewangeliarza pełnego, a o okolicznościach jego druku w ogóle nie wspominało w pracach naukowych. Zdaniem Anatolija A. Aleksejewa, autorem tego jedynego XIX-wiecznego lekcjonarza pełnego był Piotr Wasiliewicz Chawskij – wybitny uczony rosyjski, żyjący w latach 1771(83)–1876²⁶. Podstawą identyfikacji autora ewangeliarza z P.W. Chawskim były inicjały autora znajdujące się na końcu *Przedmowy*: *смиреникишии Х.П.*

Prowadzone w różnych krajowych i zagranicznych zbiorach specjalnych kwerendy oraz weryfikacja opisanych w ogólny sposób rękopisów zawierających tekst Dobrej

²⁴ W XIX wieku czterokrotnie we Lwowie (w latach 1844, 1872, 1888 i 1899) i dwukrotnie w Wiedniu (w latach 1855 i 1863) drukowane były apostoły-ewangeliarze niedzielne. Były to pozycje (może poza pierwszą z 1844 i ostatnią z 1899 roku) przeznaczone – o czym świadczą informacje znajdujące się na kartach tytułowych – do nauki w szkołach jako podręczniki: *въ оупотребленіе юношестѣѣ въ оученицѣхъ*.

²⁵ Zostały one poprzedzone następującym (umieszczonym na stronie *recto* karty *рѣзѡ*) tytułem: *таблицы ѣе, измышлени и составлени Еманѣиломъ Глизоніемъ, въ нихже заключают сѡ евангеліа недѣльнаа, подовни и апостолихъ, и инаа нѣжднаа: такѡ, кое оутренне евангеліе четѣ сѡ и кон гласѣ поет сѡ во всѣхъ недѣляхъ, и инаа мнѡга, тако же въ нихъ зритеа*.

Emmanuel Glizoniusz był XVI-wiecznym greckim uczonym, który urodził się na wyspie Chios i zmarł w Wenecji. W tym włoskim mieście prowadził on działalność wydawniczą, gdzie – oprócz Psalterza, antologionu, przekładu *Drabiny* św. Jana Klimaka i minei na wrzesień i październik – w 1588 roku wydał również Ewangelistarion z 35 tablicami.

²⁶ А. А. Алексеев, *Библия в богослужении. Византийско-славянский лекционарий*, Санкт-Петербург 2008, s. 141; J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 164 (przypis nr 100).

Nowiny wymagały pracy *de visu* z wieloma manuskryptami. Jednym z nich był datowany na XIX wiek ewangeliarz przechowywany w kolekcji rękopisów św. Synodu w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu (zbiór nr 834²⁷, opis nr 1, rękopis nr 22). Zabytek ten do obiegu naukowego został wprowadzony przez Antona I. Nikolskiego, który opublikował jego krótki opis, w którym zawarł następujące informacje²⁸: typ Ewangelii – aprakos, liczba kart: 157, pismo – staranna XIX-wieczna kursywa, brak okładki. Przytoczył on również (obok fragmentu z *Przedmowy*) m.in. następujący tekst z datą 14 listopada 1845 roku znajdujący się na stronie *verso* pierwszej karty tego rękopisu: *Составитель Богодухновенных книги сея именем Христаки Павловичь, родомъ болгаринь, изъ Дупницы Македонскія, житель же ... и учитель славено-болгарского языка возраста своего имый 43*. Dokładna weryfikacja poszczególnych części składowych tego manuskryptu i jedyne XIX-wieczne druki ewangeliarza pełnego oraz treści ich przedmów wskazała, że zabytek ten jest rękopiśmiennym wzorem Ewangelii wydrukowanej w 1854 roku w Moskwie, a jego autorem był żyjący w I połowie XIX wieku Christaki Pawłowicz (1804²⁹– 1848) urodzony w Dupnicy (zachodnia Bułgaria) – znany bułgarski nauczyciel i pisarz, autor kilku książek³⁰ oraz założyciel (w 1831 i 1842 r.) dwóch szkół w mieście Swisztow (na granicy współczesnej Bułgarii i Rumunii). Wśród dziesięciu przypisywanych mu pozycji książkowych nikt nie wymienił rękopiśmiennego ewangeliarza pełnego – przechowywanego obecnie w Sankt Petersburgu, wzoru wydanej w 1854 roku w Moskwie *Ewangelii* aprakos.

Przedstawione fakty wskazują, że geneza jedyne XIX-wieczne ewangeliarza pełnego, podobnie jak i kijowskiej *Ewangelii* aprakos z 1707 roku, również nie ma wschodniosłowiańskich, lecz południowosłowiańskie źródła. Okoliczności, w jakich manuskrypt Ewangelii, ukończony³¹ lub/i wysłany pod koniec 1845 roku przez Christakiego Pawłowicza *Dupczanina*, trafił do Rosji, na chwilę obecną wciąż pozostają nieznane. Rękopiśmienne dzieło dotarło tam zapewne już w 1846 roku, na co pośrednio wskazuje znajdujący się na stronie *verso* pierwszej karty zapis: K.I/1846. Osiem lat zajęły więc procedury niezbędne do powielenia rękopisu z nietypową formą tekstu ewangelicznego, poczynawszy od uzyskania błogosławieństwa św. Synodu po sam druk.

W XX wieku po raz pierwszy i zarazem jedyny ewangeliarz pełny ukazał się w Moskwie (1904 r.): *СѢОЕ ЕВѢЛІЕ ВЪ ПОРЯДКѢ ЦЕРКОВНЫХЪ ЧТЕНІИ ИЗЛОЖЕННОЕ, МОСКВА, СѢНОДАЛЬНАА ТИПОГРАФІА, ДЦД*. Został on wydrukowany na 320 kartach i składa się z kilku części, m.in. karty tytułowej, informacji o lekturze Ewangelii w roku liturgicznym,

²⁷ W Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu są jeszcze inne zbiory Synodu, np. Kancelarii (zbiór nr 796).

²⁸ А. Никольскій, *Описание рукописей хранящихся въ архиве Святейшаго Правительствующаго Синода*, т. 1: *Рукописи богослужебныя*, С.-Петербургъ 1904, s. 5–6 (nr 22).

²⁹ Datę urodzin Ch. Pawłowicza z Dupnicy należy, prawdopodobnie, poddać korekcje. W związku z napisem z 1845 roku, znajdującym się na pierwszej karcie ewangeliarza i zawierającym wiek autora – 43 lata – rok jego urodzenia trzeba by przesunąć na 1802.

³⁰ M.in. arytmetyki (Belgrad 1833), rozmówek grecko-bułgarskich (Belgrad 1835), pierwszej *Gramatyki języka bułgarskiego* (Buda 1836), *Historii Bułgarii* (Buda 1844), *Gramatyki bułgarskiej* (Belgrad 1845) czy nieopublikowanej *Geografii czyli opisanja ziemi*.

³¹ Rękopis ewangeliarza pełnego mógł być ukończony też wcześniej. Pośrednio wskazywać może na to wykaz dat święta Zmartwychwstania Pańskiego, poczynawszy od 1838 roku.

lekcjonarza, 35 tablic³² opracowanych przez Emmanuela Glizoniusza, wykazu werse-
tów opuszczonych w lekcjonarzu czy dat święta Zmartwychwstania Pańskiego w latach
1904–1988. Na ostatniej karcie znajdują się informacje o panującym władcy i jego ro-
dzinie, za życia których wydano *сѣое еѵѣліе въ порядкѣ церковныхъ чтеній изложенное,
въ царствующемъ великомъ градѣ москвѣ, въ сѣнодальной типографіи, въ лѣто
ѿ сотворенія мира рѣѣѣѣ, ѿ ржѣтва же по плоти бѣа слова рѣѣѣ, индикта ѣ, миѣа ианнѣаріа.*

Uwagę zwraca wielkie podobieństwo tekstów dodatkowych w obu lekcjonarzach:
XIX-wiecznym i XX-wiecznym. W ewangeliarzu pełnym z 1904 roku opuszczone zo-
stały: *Przedmowa* napisana przez Christakiego Pawłowicza oraz wykaz – niepotrzeb-
nych już – wcześniejszych dat święta Zmartwychwstania Pańskiego, tzn. od 1837 do
1903 roku; dodano natomiast informacje o panującym władcy i jego rodzinie, za życia
których wydrukowano XX-wieczny aprakos. Uwzględniając powyższe fakty, należy
stwierdzić, że ewangeliarz pełny z 1904 roku słusznie uważany jest za przedruk ewan-
geliarza z 1854 roku³³ w nieco zmienionej szacie graficznej.

Popularne w najwcześniejszym okresie słowiańskiej piśmienności lekcjonarze Ewan-
gelii od poł. XIV – pocz. XV wieku były stopniowo wypierane przez tetraewangelie.
W XIX wieku o księgach, zawierających taką formę Dobrej Nowiny, pamiętali już tylko
archeografowie³⁴. Na przestrzeni 500 lat – od 1500 do 2000 roku – lekcjonarze Ewan-
gelii³⁵ ukazały się drukiem tylko trzykrotnie. Dwa z nich – kijowski z 1707 roku i mo-
skiewski z 1854 roku – świadczą o istnieniu obcych wpływów na wschodniosłowiańską
tradycję liturgiczną.

SUMMARY

Jerzy Ostapczuk

Early printed full lectionaries of the Gospel in the East Slavonic tradition

Keywords: Cyrillic, early printed books, evangelium, aprakos, full lectionary,
Christaki Pavlovich

Article is devoted to short description of the three East Slavonic full Gospel lection-
ary (Kiev 1707, Moscow 1854 and 1904) with special consideration of their origins.

³² Zostały one poprzedzone następującym tytułem: *таблицы ѣе, измышлени и составлени Ѣманѣиломъ Глвзоніемъ,
въ нихъ же заключаютъ сѣ еѵѣліа недѣльнаѣ, подобно и апостоли ихъ, и инѣл нѣжднаѣ: такъ, коѣ оутреннее еѵѣліе четет
сѣ, и кон гласъ поетъ сѣ во всѣхъ недѣляхъ, и инѣ лнвога, тако же въ нихъ зрится.*

³³ А. А. Алексеев, *Библия в богослужении...*, s. 141; *Святое Евангелие-апракос по церковнымъ зачаламъ рас-
положенное на церковнославянскомъ и русскомъ языкахъ*, состав. А. А. Алексеев, Санкт-Петербург 2007, s. 4.

³⁴ *Евангелие отъ Иоанна...*, s. 18 (1 paginacja).

³⁵ Przed 1800 rokiem ukazały się tylko trzy druki apostołów-ewangelarzy niedzielnych, a w XIX wieku sześć.